

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του στη μονή Σινά

Αρχ. Σίλας ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ

doi: [10.12681/dchae.485](https://doi.org/10.12681/dchae.485)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ Α. Σ. (2011). Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του στη μονή Σινά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 233–244. <https://doi.org/10.12681/dchae.485>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του
βίου του στη μονή Σινά

Αρχ. Σίλας ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 233-244

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΜΕ ΣΚΗΝΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΣΙΝΑ

Η εικόνα του αγίου Παντελεήμονος, που φυλάσσεται στη μονή Σινά (101,5×71,7 εκ.) και κοσμεύεται στο πλαίσιο με δεκαέξι σκηνές του βίου του, έχει απασχολήσει επιφανείς ερευνητές, όπως τον K. Weitzmann¹, την Ντ. Μουρίκη² και την S. Tomekonić³, οι οποίοι την έχουν χρονολογήσει βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων στις αρχές του 13ου αιώνα. Η Ντ. Μουρίκη, η οποία δημοσίευσε και τις επιγραφές των παραστάσεων του πλαισίου⁴, τη θεωρεί έργο τοπικού εργαστηρίου του Σινά και τη συσχετίζει με τον ζωγράφο της Μεγάλης Δεήσεως στην ίδια μονή⁵. Η εικόνα μάλλον μεταφέρθηκε στη μονή από το παρεκκλήσιο του Αγίου Παντελεήμονος που βρίσκεται στο ύψωμα Ras Safsaf και ανακαινίσθηκε τον 19ο αιώνα⁶. Υπολείπεται ωστόσο της έρευνας ο συσχετισμός των σκηνών του πλαισίου με Λόγους, Εγκώμια και Συναξάρια που αναφέρονται στη ζωή του αγίου. Επίσης, δεν έχει επιχειρηθεί η ένταξη των παραστάσεων του κύκλου της εικόνας στους βυζαντινούς κύκλους του βίου του αγίου, οι οποίοι προηγούνται ή έπονται χρονικά.

Το κέντρο της εικόνας καταλαμβάνει η προτομή του αγίου Παντελεήμονος (Εικ. 1) ο οποίος με το δεξί κρατεί σταυρό και με το αριστερό ανοικτό ορθογώνιο διάλιθο κιβωτίδιο, μέσα από το οποίο προβάλλουν τρία φιαλίδια με φάρμακα. Φέρει «το επίσημο στιχάριο των ιατρών, το οποίο ήταν κυανού χρώματος, διβένετο»⁷ με χρυσοποίκιλτες επωμίδες και επιμανίκια. Επάνω από αυτό φορεί βαθυκόκκινο φαλόνιο που πέφτει μπροστά στο στήθος και αφήνει ακάλυπτους τους ώμους. Από τον αριστερό ώμο κρέμεται άσπρη ταινία, όμοια με οράριο διακόνου, την οποία διατρέχουν κατά μήκος τρεις σειρές από κονκίδες. Τα δύο τελευταία ενδύματα είναι χαρακτηριστικά της στολής των ιατρών⁸, για την οποία κάνουν αοριστως λόγο ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος⁹, ο Συμεών ο Μεταφραστής¹⁰ και ο Σωφρόνιος Ιεροσολύμων¹¹ αναφέροντας ότι είχε κάποιες ομοιότητες με την αμφίεση των κληρικών, αφού «καί κληρικοί ιατροί ἐφόρουν τὰ τῶν λαϊκῶν ἰατρῶν φορέματα»¹². Τα ίδια ενδύματα φορούν οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα¹³.

¹ K. Weitzmann, «The Selection of Texts for Cyclic Illustration in Byzantine Manuscripts», *Byzantine Books and Bookmen. Dumbarton Oaks Colloquium 1971*, Washington 1975, 85, εικ. 23. Ο ίδιος, «Icon Programs of the 12th and 13th Centuries at Sinai», *ΔΧΑΕ IB'* (1984-1986), 101-102. H. C. Evans - W. D. Wixson (επιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, κατάλογος εκθέσεως, Νέα Υόρκη 1997, 287, εικ. 249 (N. Ševčenko).

² Ντ. Μουρίκη, «Εικόνες από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα», στο *Σινά. Οί θησαυροί της Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης* (γεν. εποπτ. Κ. Μαναρής), Αθήνα 1990, 115-116, εικ. 53.

³ S. Tomekonić, «Les cycles hagiographique de Saint'Angelo in Formis: recherche des leurs modèles», *ZLU 24* (1988), 1-2.

⁴ Μουρίκη, ό.π., 386 σημ. 76.

⁵ Στο ίδιο, 116.

⁶ Weitzmann, ό.π., 101-102.

⁷ Φιλοθέου, *Κλητορολόγιον*, 753, 12 (έκδ. Βόννης). Σωφρονίου Ιεροσολύμων, *PG 87³*, 3428. Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός*, τ. 6, Αθήνα 1955, 13.

⁸ Κουκουλές, ό.π., 12.

⁹ *PG 48*, 1055. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π., 12.

¹⁰ *PG 115*, 236, 248. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π., 12.

¹¹ *PG 87³*, 3533. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia Graeca Sacra*, Αγία Πετρούπολις 1909 (ανατυπ. 1975), 71, 73. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π., 12-13.

¹² Γ. Ράλλη - Α. Ποτλή, *Σύνταγμα ἱερῶν Κανόνων*, Αθήνα 1953, τ. 3, 344. Πρβλ. Κουκουλές, ό.π., 12.

¹³ Για την ενδυμασία των αγίων Αναργύρων βλ. H. Skrobucha, *Kosmas und Damian*, Recklinghausen 1965, 54. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Λονδίνο 1949, 326. L. Hadermann-Misguich, *Kurbino. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe s.*, Βρυξέλλες 1975, 240-243. N. Vatamanu, *Saints medecins, thaumaturges*, Mitropolia Olteniei 1969, 202-206. Πρβλ. Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Αθήνα 1982, 101-102. Οι ολόσωμοι άγιοι Ανάργυροι φαίνεται ότι φορούν επιτραχήλιο, βλ. Μ. Σωτηρίου, «Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του ναού Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1972), 202.

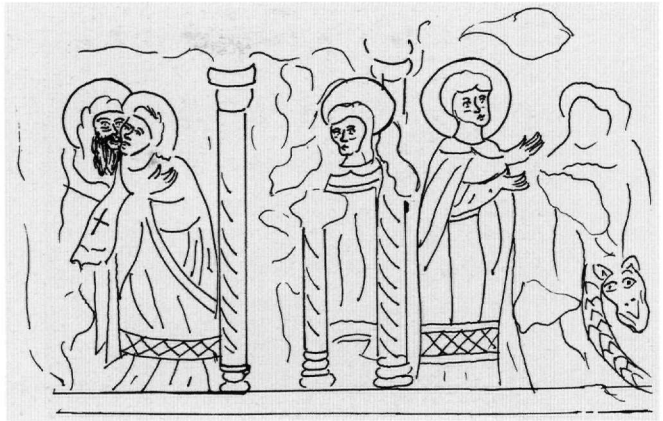

Εικ. 1. Μονή Σινά. Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος.

Στα δεκαέξι διάχωρα του πλαισίου απεικονίζονται ισάριθμα επεισόδια από το βίο του αγίου. Η εξιστόρηση αρχίζει από την επάνω αριστερή γωνία και συνεχίζεται προς τα δεξιά. Στις κάθετες πλευρές ένα επεισόδιο αριστερά και ένα δεξιά εικονίζονται μέχρι το κάτω πλαίσιο, όπου οι παραστάσεις ακολουθούν φορά από τα αριστερά προς τα δεξιά. Όλες οι σκηνές υπομνηματίζονται με επιγραφές. Στο επάνω και το κάτω πλαίσιο τα επεισόδια παρατίθενται χωρίς διαχωριστική γραμμή, ενώ στα κάθετα το σκουρόχρωμο έδαφος και ο χρυσός ουρανός σχηματίζουν το νοητό πλαίσιο.

Βυζαντινοί συγγραφείς, όπως ο Ανδρέας Κρήτης (π. 660-π. 720), ο Νικήτας Παφλαγών (αρχές 10ου αι.), ο Θεοφάνης Γραπτός (9ος αι.), ο Συμεών Μεταφραστής (β' μισό 10ου αι.), ο Ιωάννης Γεωμέτρης (β' μισό 10ου αι.), ο Θεοφάνης Κεραμύς (α' μισό 12ου αι.) και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (αρχές 14ου αι.), συνέταξαν Βίους και Κανόνες αφιερωμένους στον άγιο Παντελεήμονα¹⁴. Όλα τα κείμενα συμφωνούν στα βασικά σημεία τους ως προς τον βίο και την πολιτεία του αγίου.

Ο Παντελεήμων γεννήθηκε στη Νικομήδεια της Μικράς Ασίας και μαρτύρησε την περίοδο της βασιλείας του Μαξιμιανού (285-305 και 305-311). Ο πατέρας του ονομαζόταν Ευστόργιος και ήταν πλούσιος συγκλητικός ειδωλολάτρης, ενώ η μητέρα του Ευβούλη ήταν χριστιανή. Διδάχθηκε την ιατρική κοντά στον πεπειραμένο γιατρό Ευφρόσυνο· όταν ο άγιος τον επισκεπτόταν, περνούσε καθημερινά μπροστά από την οικία που κρυβόταν ο πρεσβύτερος Ερμόλαος, ο οποίος εξετίμησε τη σοβαρότητα και ευπρέπεια του αγίου και τον προσκάλεσε στο δωμάτιό του όπου άρχισε να τον κατηχεί στον Χριστιανισμό. Μια ημέρα ο Παντελεήμων είδε ένα νεκρό από δάγκωμα έχιδνας παιδί και, αφού προσευχήθηκε, το ανέστησε και σκότωσε το φίδι. Κατόπιν αυτού ζήτησε από τον Ερμόλαο να βαπτιστεί. Αργότερα τον επισκέφθηκε στο πατρικό του ένας τυφλός παρακαλώντας τον να τον θεραπεύσει. Η θαυματουργή θεραπεία του τυφλού οδήγησε τον πατέρα του αγίου στην καταστροφή των ειδώλων του σπιτιού και να βαπτιστεί επίσης από τον Ερμόλαο. Οι άλλοι γιατροί από φθόνο κατήγγειλαν τον Παντελεήμονα στον αυτοκράτορα Μαξιμιανό ο οποίος, αφού κάλεσε τον άγιο και τον ανέκρινε, διέταξε να φέρουν έναν παράλυτο. Παρουσία του αυτοκράτορα ο Παντελεήμων θεράπευσε τον παράλυτο μετά τις άκαρπες προσπάθειες των υπόλοιπων παρόντων ιατρών. Μετά τη σθεναρή άρνηση του αγίου να θυσιάσει στα είδωλα, ο Μαξιμιανός διέταξε να τον βασανίσουν. Τον ξέουν με σιδερένια νύχια, τον καίνε με λαμπάδες, τον βάζουν σε λέβητα με πυρα-

Εικ. 2. Κρήτη, Προδρόμι Σελίνου, ναός Αγίου Παντελεήμονος. Σκηνές από τον βίο του αγίου Παντελεήμονος.

κτωμένο μολύβι, τον ρίχνουν στη θάλασσα δένοντας στον λαϊμό του μια τεράστια πέτρα και, τέλος, τον δένουν στον τροχό. Μετά από τα μαρτύρια, ο Μαξιμιανός διέταξε τον αποκεφαλισμό του αγίου.

Οι σκηνές

1. [Ο άγιος Έρμό]λαος παραλαμβάνον τὸν ἅγιον Παντελεήμωνα] (Εικ. 1).

Στο δεξιό τμήμα, μπροστά στην είσοδο κτιρίου, στέκεται ο γέροντας Ερμόλαος, ντυμένος με λευκό χιτώνα και σκουρόχρωμο φαιλόνιο· φέρει το δεξί χέρι προ του στήθους και προτείνει το αριστερό στον Παντελεήμονα, ο οποίος προσέρχεται από τα αριστερά. Φορεί χιτώνα και μάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι, το οποίο προτείνει για να χαιρετίσει τον γέροντα. Αριστερά και δεξιά υψώνονται αρχιτεκτονήματα.

Όλα σχεδόν τα κείμενα αναφέρουν την πρόσκληση του γέροντα Ερμόλαου στον άγιο να μπει στην οικία του. Στη χειραψία όμως αναφέρονται μόνο ο άγνωστος συγγραφέας του μαρτυρίου του αγίου στον κώδικα 26 της μονής Μαχαιρά και ο Ιωάννης Γεωμέτρης (930-π. 990)¹⁵. Το θέμα εικονογραφήθηκε επίσης στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στο Προδρόμι Σελίνου Κρήτης (15ος αι.)¹⁶ (Εικ. 2), όπου ο άγιος αγκαλιάζει τον

¹⁴ Βλ. *BHG*, τ. 2, 166-169.

¹⁵ Ιωάννης Γεωμέτρης, *PG* 106, 893. Κώδικας μονής Μαχαιρά 26, φ. 216ν (16ος-17ος αι.).

¹⁶ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

φέροντα επισκοπικά ενδύματα Ερμόλαο, παρουσία των αγίων Ερμογένους και Ερμοκράτους. Η σκηνή ίσως εικονιζόταν και στον βόρειο τοίχο του ναού των Αγίων Παντελεήμονος και Δημητρίου στη Γαρίπα στα Περιβόλια Χανίων (15ος αι.)¹⁷. Ένα ακόμη δείγμα, από τη δυτική όμως τέχνη, υπάρχει στα υαλογραφήματα του καθεδρικού ναού της Chartres (1223-1225)¹⁸.

2. Ο ἅγιος Πα[ντελεή]μον μαν[θά]νον τ[ὴν] ια[τρικὴν] (Εικ. 1).

Ο ἅγιος κάθεται σε σκίμποδα στο αριστερό τμήμα της παράστασης. Κρατεί στο δεξί χέρι κλειστό κώδικα και υψώνει το αριστερό σε χειρονομία λόγου· είναι γυρισμένος προς τα δεξιά, όπου σε θρόνο με ερεισίνωτο κάθεται ο ἅγιος Ερμόλαος, ο οποίος με το δεξί χέρι προβαίνει επίσης σε χειρονομία λόγου, ενώ στο αριστερό κρατεί ράβδο.

Στο Εγκώμιο που αποδίδεται στον Ανδρέα Κρήτης (π. 660-π. 740) ή στον Νικίτα Παφλαγόνα (10ος αι.) δεν αναφέρεται το όνομα του ιατροῦ Ευφρόσυνου, από τον οποίο ο Παντελεήμων διδάχθηκε την ιατρική. Αντίθετα, στο κείμενο γίνεται λόγος μόνο για τη διδασκαλία του Ερμολάου στον νέο ιατρό με τη φράση: «ἔλεος δὲ τὸν ἀληθινὸν τῶν πάντων ἰατρὸν, λόγῳ μόνῳ καὶ οὐ κόπῳ καὶ χρόνῳ τὴν θεραπείαν τοῖς κάμνουσι δωρούμενον»¹⁹. Επίσης, και η παραλλαγή του ανωτέρω Εγκωμίου αορίστως αναφέρεται στα πρόσωπα που δίδαξαν στον ἅγιο την ιατρική²⁰. Προφανῶς ο ζωγράφος με τη σκηνή αποσκοπούσε στην εικαστική απόδοση της αναφοράς που γίνεται στο Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως «τὴν δὲ κατὰ Χριστὸν ἰατρικὴν καὶ πίστιν παρὰ Ἐρμολάου τοῦ πρεσβυτέρου μανθάνει»²¹.

Η σκηνή δεν συναντάται σε κανέναν από τους γνωστούς βυζαντινούς κύκλους απεικόνισης του βίου του αγίου. Το μοναδικό παράλληλο που εντοπίστηκε, προέρχεται επίσης από τα υαλογραφήματα του καθεδρικού ναού της Chartres (1223-1225)²², όπου ὁμως ο ἅγιος διδάσκει την ιατρική από τον ιατρό Ευφρόσυνο και όχι από τον ἅγιο Ερμόλαο.

3. Ο ἅγιος μὲ σ[...]τον ἀπὸ [...] (Εικ. 1).

Στο αριστερό τμήμα της σκηνῆς ο ἅγιος βηματίζει προς

Εικ. 3. Μόσχα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, κώδ. 9/382, φ. 101. Σκηνές από τον βίο του αγίου Παντελεήμονος.

τα δεξιά. Υψώνει τα χέρια προσευχόμενος για την ανάσταση του παιδιού, το οποίο κείται ξαπλωμένο στο έδαφος και περιτυλιγμένο από το φίδι που το δάγκωσε. Το βάθος της παράστασης αποτελείται από λόφους στους οποίους φύονται θάμνοι. Το επεισόδιο εικονογραφήθηκε επίσης στο φ. 101 του ελληνικού Μηνολογίου, του 1063, που φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (κώδικας 9/382)²³ (Εικ. 3), καθώς και στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στο Προδρόμι Σελίνου²⁴ (Εικ. 2).

¹⁷ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

¹⁸ V. Delaporte - E. Houvét, *Les vitraux de Chartres*, Chartres 1929, 238, πίν. CXV-CXVIII (στο εξής: *Chartres*).

¹⁹ V. Latyšev, «Hagiographica graeca inedita», *MASP* VIII, 12.2 (1914), 56.

²⁰ Στο ίδιο, 67.

²¹ *Synaxarium EC*, 847.

²² Delaporte - Houvét, *Chartres*, 328.

²³ Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, «Ιστορημένα χειρόγραφα του Μηνολογίου του Συμεών του Μεταφραστή», *Παρουσία* 1 (1982), 283, εικ. 7, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁴ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

4. *Ὁ ἄγιος ἀναστῶν τὸν πέδαν* (Εικ. 1).

Ο Παντελεήμων εικονίζεται στο δεξί τμήμα της παράστασης· στρέφεται προς τα αριστερά και εκτείνοντας τα δύο χέρια εγείρει το παιδί πιάνοντάς το από τον καρπό. Το παιδί εικονίζεται σε ημιγονυκλινή στάση, καθώς ετοιμάζεται να σηκωθεί. Και αυτό το θέμα δεν συναντάται στους βυζαντινούς κύκλους του αγίου· το μοναδικό παράλληλο προέρχεται επίσης από τα υαλογραφήματα του καθεδρικού ναού της Chartres²⁵.

5. *Ὁ ἄγιος ἀποκτείνον τὸν ὄφιν* (Εικ. 1).

Η επιγραφή της παράστασης δεν συμφωνεί πλήρως με το περιεχόμενό της, καθώς στο δεξί τμήμα της στέκονται οι ἅγιοι Παντελεήμων και Ερμόλαος, οι οποίοι με το δεξί χέρι δείχνουν το κουλουριασμένο φίδι· ο πρώτος γυρίζει το κεφάλι προς τα δεξιά συνομιλώντας με τον δεύτερο, ο οποίος φέρει το αριστερό χέρι στο ύψος του στήθους σε χειρονομία θαυμασμού. Βραχώδες τοπίο αποδίδει το βάθος.

Η σκηνή είναι άγνωστη σε άλλους εικονογραφικούς κύκλους από τον βίο του αγίου. Οι φιλολογικές πηγές δεν κάνουν λόγο για επιθυμία του Ερμόλαου να δει το νεκρό φίδι. Μόνο ο Ιωάννης Γεωμέτρης αναφέρει: «Καὶ πρέσβυς εἶπε· τοῦ φθαρέντος θηρίου / τὸ πτώμα δεῖξον, ὡς ἔχει ἅμοι τέκνον. / Ἄμφω δ' ἔβαινον, ἔνθα που τὸ θηρίον. / Ἄναρθρον, ἄπνουν, ἐκτάδην ἠπλωμένον»²⁶.

6. *Ὁ ἄγιος Παντελεήμων βαπτιζόμενος* (Εικ. 1).

Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει λιθοκτιστή κολυμβήθρα, μέσα στην οποία διακρίνεται μέχρι την οσφύ γυμνός ο ἅγιος. Γυρίζει το κεφάλι προς τα αριστερά, ενώ ο ιστάμενος Ερμόλαος ακουμπά το δεξί χέρι στο κεφάλι του. Δεξιά στέκεται αγένειος ανδρική μορφή που παρακολουθεί τη βάπτιση εκτελώντας προφανώς χρέη αναδόχου. Πρόκειται μάλλον για τον Έρμππο ή τον Ερμοκράτη, συντρόφους του αγίου Ερμόλαου. Στα άκρα υψώνονται πυργοειδή οικοδομήματα. Το εικονογραφικό θέμα της βάπτισης του αγίου δεν συναντάται σε κανένα άλλο βυζαντινό μνημείο. Το μοναδικό παράλληλο βρίσκεται στα υαλογραφήματα του καθεδρικού ναού της Chartres, όπου το θέμα απεικονίστηκε με παρόμοιο τρόπο²⁷.

7. *Ὁ ἄγιος ἰώμενος τὸν τιφλόν* (Εικ. 1).

Στο αριστερό τμήμα της παράστασης στέκεται ο ἅγιος προς τα δεξιά και αγγίζει με τον δείκτη του δεξιού χεριού τον οφθαλμό του νεαρού τυφλού. Ο τελευταίος είναι γυρισμένος προς τον ἅγιο και κρατεί με το αριστερό βρακτηρία, ενώ εκτείνει το δεξί σε χειρονομία ικεσίας. Στα άκρα εικονίζονται οικοδομήματα. Η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση του θέματος συναντάται στον ναό του Αγίου Χρυσόγονου στη Ρώμη (μέσα 11ου αι.)²⁸, ενώ αργότερα στη Chartres²⁹.

8. *Ὁ ἄγιος καταργίζον τὰ ἰδῶλα* (Εικ. 1).

Στο αριστερό τμήμα της παράστασης στέκεται ο ἅγιος, ο οποίος με το δεξί χέρι δείχνει δύο εἰδῶλα που βρίσκονται σε κόγχη οικοδομήματος. Όλοι οι συγγραφείς που περιγράφουν την προσχώρηση του πατρός του αγίου στον Χριστιανισμό μετά τη θαυμαστή θεραπεία του τυφλού, αναφέρουν ότι ο Ευστόργιος κατέστρεψε τα εἰδῶλα που φύλασσε στο δωμάτιό του. Κατά συνέπεια, εύλογα τίθεται το ερώτημα αν η απεικόνιση του αγίου να καταρρίπτει τα εἰδῶλα αποτελούσε επιλογή του καλλιτέχνη ή άγνοια των κειμένων. Δεν αποκλείεται ο ζωγράφος να παρασύρθηκε από το β' τροπάριο της δ' ωδής του Κανόνος στη μνήμη του αγίου, ποίημα του Θεοφάνους Γραπτού (9ος αι.)³⁰, το οποίο ασαφώς αναφέρεται στην κατάρριψη των εἰδῶλων. Ίσως πάλι να αποτελούσε προσπάθεια εικαστικής απόδοσης της αναφερόμενης στον βίο του βούλησης του αγίου να καταστρέψει τα εἰδῶλα που ο πατέρας του λάτρευε, αλλά για να αποφύγει τη σύγκρουση περίμενε πρώτα να τον κατηχήσει στη νέα θρησκεία· όταν ο πατέρας του έγινε χριστιανός, προέβη ο ίδιος στην καταστροφή των εἰδῶλων. Μία τελευταία ερμηνεία θα μπορούσε να συνδυαστεί με το γεγονός ότι το θέμα αποτελούσε κοινό τόπο στους βίους των μαρτύρων και έτσι ο καλλιτέχνης μηχανικά το συμπεριέλαβε και στην απεικόνιση του βίου του εν λόγω αγίου.

Δεν γνωρίζω άλλο μνημείο με σκηνές από τον κύκλο του αγίου, στο οποίο να συμπεριλαμβάνεται παράσταση με την καταστροφή των εἰδῶλων από τον ίδιο τον Παντελεήμονα ή τον πατέρα του. Μόνο στον καθεδρι-

²⁵ Εδώ τα δύο επεισόδια συγχέονται, ο ἅγιος δηλαδή προσεύχεται και το παιδί εικονίζεται όρθιο. Βλ. Delaporte - Houvet, *Chartres*, 328, πίν. CXV.

²⁶ PG 106, 897. Βλ. και τον Βίο στον κώδικα 26 της μονής Μαχαιρά, φ. 217. Latyšev, ό.π. (υποσημ. 19), 57.

²⁷ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 328, πίν. CXVIII.

²⁸ Tomekonίς, ό.π. (υποσημ. 3), 3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁹ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. XCV.

³⁰ *Αἰνέσεως τῷ Θεῷ τὴν θυσίαν προσήνεγκας, σαφῶς βδελυξάμενος τὰ τῶν εἰδώλων σεβάσματα· ὄλον δὲ τὸ φράγμα τῶν ἀσεβῶν, Ἄθλοφῶρε, κατεπάτησας*. Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Ἐκλογή ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας*, Αθήνα 1978, 428.

Εικ. 4. Κρήτη, Βουτάς Κισιάμου, ναός Αγίου Παντελεήμονος. Σκηνές από τον βίο του αγίου.

κό ναό της Chartres εικονίζεται η αναγγελία στον Μαξιμιανό της κατάρρευσης των ειδώλων στη Νικομήδεια μετά από σεισμό.

9. Ὁ ἄ(γιος) ἀναστὸν τὸν [π]α[ράλυτον] (Εικ. 1).

Ο άγιος στέκεται στο αριστερό τμήμα της παράστασης και με το δεξί χέρι πιάνει τον μονοχίτωνα, μισοσηκωμένο νεαρό παράλυτο. Στα άκρα υψώνονται όρη. Το θέμα αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο στη Chartres³¹.

10. Ὁ ἄ(γιος) κεόμενος (Εικ. 1).

Στο κέντρο της παράστασης υψώνεται στύλος, στον οποίο είναι δεμένος ο άγιος, ντυμένος με κολόβιο. Τα χέρια στερεώνονται σε ξύλο επάνω από το κεφάλι του. Εκατέρωθεν του αγίου δύο δήμιοι τοποθετούν λαμπάδες στις μασχάλες του. Το βάθος αποτελείται από αρχιτεκτονήματα. Το θέμα αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Παντελεήμονος στον Βουτά Κισιάμου Κρήτης (15ος αι.)³² (Εικ. 4), ενώ υπάρχει και στα υαλογράφημα της Chartres³³, όπου όμως η παράσταση αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο.

11. Ὁ ἄ(γιος) Παντελεήμ(ων) ἐν τῷ πυρί (Εικ. 1).

Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται λέβητας επά-

νω σε φωτιά, μέσα στον οποίο στέκεται γυμνός ο άγιος, ορατός μέχρι τα γόνατα. Στρέφεται προς τα αριστερά και υψώνει τα χέρια προσευχόμενος. Τα άκρα της παράστασης καταλαμβάνουν οικοδομήματα. Το θέμα απαντάται συχνά και αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο, ενώ συχνά προστίθενται δήμιοι που συνδουλίζουν τη φωτιά. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι τοιχογραφίες στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στο Nerezi (1164)³⁴ (Εικ. 5) και στον ομώνυμο ναό στον Βουτά Κισιάμου³⁵ στην Κρήτη (Εικ. 4), αλλά και σε υαλογράφημα της Chartres³⁶.

12. Ὁ ἄ(γιος) [θη]ριόμα ... (Εικ. 1).

Ο άγιος στέκεται γυμνός, μετωπικός, σε στάση δεομένου στο κέντρο της παράστασης, μέσα σε λάκκο με τρίλοβο άνοιγμα. Εκατέρωθεν εικονίζονται δύο λιοντάρια. Η παράσταση κατάγεται από το εικονογραφικό θέμα του Δανιήλ στον λάκκο των λεόντων. Αξιοσημείωτος είναι ο παραλληλισμός του υμνογράφου Θεοφάνους, ο οποίος αναφέρει για τον Παντελεήμονα: «λέοντων τὰ χάσματα καὶ τῶν θηρῶν τὰ στόματα, Δανιήλ, ὥσπερ πάλαι σὺ ἐχαλίνωσας»³⁷. Το παλαιότερο δείγμα

³¹ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329 πίν. CXV.

³² Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

³³ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. CXV. Εδώ ο άγιος απεικονίζεται προσηλωμένος σε σταυρό τύπου αγίου Ανδρέα.

³⁴ D. Bardžieva-Trajkovska, «New Elements of the Painted Program in

the Narthex at Nerezi», *Zograf* 29 (2002-2003), 42, εικ. 8.

³⁵ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

³⁶ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. CXV.

³⁷ Γ' τροπάριο της Θ' ώδης του Κανόνος στον όρθρο της εορτής του αγίου.

απεικόνιση του θέματος απαντάται στη μικρογραφία που κοσμεί την ώρα του φ. 182ν στον κώδικα 61 της αγιορείτικης μονής Παντοκράτορος (9ος αι.)³⁸. Μεταγενέστερο δυτικό παράδειγμα αποτελεί ναλογράφημα στη Chartres³⁹.

13. Ὁ ἅγιος ριπτόμενος ἢς τὴν θάλα[σσαν] (Εικ. 1).

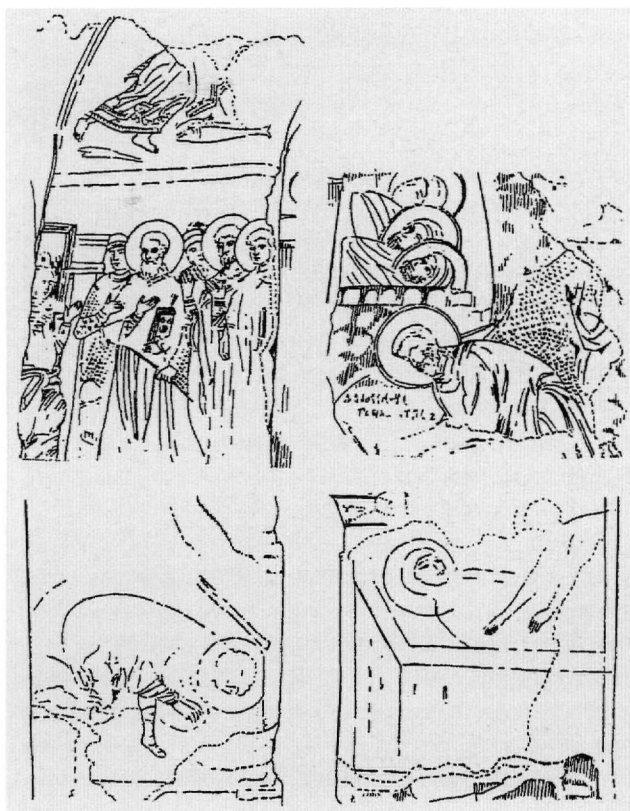
Ο ἅγιος εικονίζεται μέσα στη θάλασσα ντυμένος με κολόβιο. Εκτείνει τα χέρια σε στάση προσευχῆς και είναι στραμμένος προς τα αριστερά, όπου επιπλέει μεγάλη πέτρα. Στο αριστερό ἄκρο της σύνθεσης, πίσω από λόφους που διαμορφώνουν την ακτή, δύο ἄνδρες τραβούν τα σχοινιά με τα οποία ο ἅγιος εἶχε δεθεῖ στην πέτρα, προκειμένου να τον βγάλουν στην ξηρά. Το θέμα απαντάται στο Nerezi⁴⁰ (Εικ. 5) και στη Chartres⁴¹.

14. [Ὁ ἅγιος Παντελεή]μον τοῦ τροχοῦ (Εικ. 1).

Ο ἅγιος ντυμένος με κολόβιο εικονίζεται στα αριστερά. Ἐχει μόλις ελευθερωθεῖ ἀπὸ τον τροχό, ο οποίος ἔχει συντρίψει τους εἰδωλολάτρεις· ἀπὸ τους τελευταίους διακρίνεται μία κόκκινη μάζα, ἄνω και κάτω ἄκρα, καθώς και μία αγένειος ἀνδρική μορφή κάτω ἀπὸ το ὄργανο του μαρτυρίου. Στα δύο ἄκρα υψώνονται λόφοι, ἀπὸ τους οποίους εἶχε κυλήσει ο τροχός. Το θέμα απαντάται συχνά, στο ναὸ του Sant' Angelo in Formis κοντὰ στη Νεάπολη της Ἰταλίας (1079-1087)⁴² (Εικ. 6), καθώς και στις αφιερωμένες στον ἅγιο Παντελεήμονα ἐκκλησίες στο Nerezi⁴³, στον Βουτὰ Κισιάμου (Εικ. 7)⁴⁴ και στα Περιβόλια Χανίων⁴⁵ ἀλλὰ και στη Chartres⁴⁶.

15. Ὁ ἅγιος ξίφει τεληοῦτε (Εικ. 1).

Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται ο ἅγιος προς τα δεξιά, ἑτοιμος να γονατίσει για να δεχθεῖ το χτύπημα. Στα αριστερά στέκεται ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος, ἐνὼ παράλληλα γυρίζει το κεφάλι προς τα πίσω, κίνηση που προφανῶς ἀποσκοπεῖ στην εικαστική ἀπόδοση της φράσης «τρόμος ἐπὶ τούτῳ λαμβάνει τοὺς φονευτάς». Στα δεξιά του αἰγίου εικονίζεται η ελιά στην

Εικ. 5. Σκόπια, Nerezi, ναὸς Ἀγίου Παντελεήμονος. Σκηνές ἀπὸ τον βίον του αἰγίου.

οποία τον ἔδεσαν. Η παράσταση του ἀποκεφαλισμοῦ του Παντελεήμονος σώζεται σε ἀρκετοὺς εἰκονογραφικούς κύκλους του· χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν η μικρογραφία που κοσμεί το φ. 101ν του Μηνολογίου στο Ἐθνικό Ἱστορικό Μουσείο της Μόσχας, κώδικας 9/382 (1063)⁴⁷ (Εικ. 3), τοιχογραφία στον Ἅγιο

³⁸ Σ. Πελεκανίδης - Π. Χρήστου - Σ. Καδάς - Αικ. Κατσαρού, *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, Γ, Ἀθήνα 1979, εἰκ. 230. Tomeković, ὅ.π. (υποσημ. 3), 3.

³⁹ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. CXV.

⁴⁰ Bardžieva-Trajkovska, ὅ.π., 44, εἰκ. 11.

⁴¹ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. CXV.

⁴² R. Causa, *Sant' Angelo in Formis*, Μιλάνο 1963, πίν. 12. O. Morisani, *Gli affreschi di S. Angelo in Formis*, Napoli 1965, 52-53. Tomeković, ὅ.π. (υποσημ. 3), 5-11. Στην παράσταση συμπεριλαμβάνονται τέσσερα ἐπεισόδια του θαύματος: στα αριστερά ἑνθρονος ο Μάξιμιανός συνομιλεῖ με δύο ἀξιωματοῦχους, στη συνέχεια ο τροχός με τον

δεμένο ἅγιο κυλά ἀπὸ τον λόφο, κατόπιν ο ἅγιος ὄρθιος και σώος ἀπὸ τον τροχό και, τέλος, ο τροχός που ἔχει προκαλέσει τον θάνατο πολλῶν εἰδωλολατρῶν.

⁴³ Bardžieva-Trajkovska, ὅ.π., 41-42, εἰκ. 1, 6, 7.

⁴⁴ Ἀδημοσίευτες τοιχογραφίες.

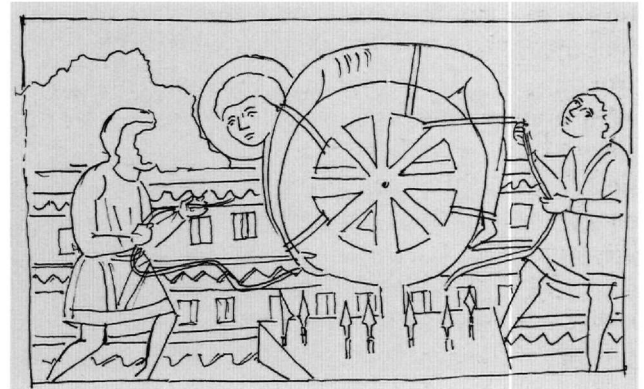
⁴⁵ Ἀδημοσίευτες τοιχογραφίες.

⁴⁶ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 329, πίν. CXVI.

⁴⁷ V. P. Likhacheva, *Bizantine Miniature*, Μόσχα 1977, εἰκ. 77. P. Μιζιονί, *Menolog*, Βελιγράδι 1973, 197. Δεληγιάννη-Δωρή, ὅ.π. (υποσημ. 23), 300.

Εικ. 6. Ιταλία, Νεάπολη, ναός S. Angelo in Formis. Σκηνές από τον βίο του αγίου Παντελεήμονος.

Εικ. 7. Κρήτη, Βουτάς Κισάμου, ναός Αγίου Παντελεήμονος. Ο άγιος στον τροχό.

Παντελεήμονα στο Nerezi⁴⁸ (Εικ. 5) και πιθανόν οι τοιχογραφίες του ομώνυμου ναού στο Προδρόμι Σελίνου⁴⁹. Το θέμα εικονίζεται επίσης στη Chartres⁵⁰.

16. *Ἡ Κη[δεία] τοῦ ἁγίου* (Εικ. 1).

Στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης εικονίζεται μία αγένειος ανδρική μορφή, η οποία τοποθετεί σε πετρόκτιστο τάφο το σώμα του αγίου περιτυλιγμένο με χειρίες. Στα δεξιά, επάνω από το κεφάλι του μάρτυρος, στέκεται ένας γέροντας επίσκοπος που κρατεί κώδικα. Στο αριστερό άκρο υψώνεται διώροφο οικοδόμημα, το οποίο παραπέμπει στον ναό της Νικομήδειας που χτίστηκε στον τάφο του αγίου⁵¹ και σωζόταν μέχρι το 1922. Το μοναδικό παράλληλο της παράστασης απαντάται στον Άγιο Παντελεήμονος στο Nerezi (Εικ. 5)⁵².

Από την εξέταση των δεκαέξι σκηνών στην εικόνα του Σινά προκύπτει ότι ο καλλιτέχνης παρατάσσει τις σκηνές του κύκλου σύμφωνα με τη αφήγηση του βίου του αγίου. Μόνο η σκηνή της ρίψεώς του στη θάλασσα έπρεπε να τοποθετηθεί απέναντι από αυτή του αγίου «ἐν τῷ πυρὶ» και όχι κάτω από αυτή. Ταυτόχρονα η αφήγηση περιορίζεται στα βασικά μόνο πρόσωπα.

Ο εντοπισμός της συγκεκριμένης φιλολογικής πηγής,

που είχε υπόψη του ο εικονογράφος των σκηνών του πλαισίου της εικόνας, είναι δύσκολος. Στο πρόβλημα αυτό θα μπορούσαν ίσως να βοηθήσουν τρεις παραστάσεις, το θέμα των οποίων παρουσιάζει συγγένεια με τους Λόγους και τα αφιερωμένα στον άγιο Εγκώμα. Πρόκειται για τις συνθέσεις στις οποίες ο Παντελεήμων εικονίζεται να διδάσκεται την ιατρική κοντά στον άγιο Ερμόλαο, να δείχνει το φίδι στον ίδιο άγιο και να καταρρίπτει τα είδωλα. Πα τα δύο πρώτα θέματα γίνεται λόγος μόνο στο Εγκώμο του Ιωάννη Γεωμέτρη, στο οποίο αναφέρεται συγκεκριμένα «Πείσθητι και πιστευσον εἰς Χριστὸν μόνον, / Δι' οὗ κατ' ἄμφω ψυχικῶν ἀληθόνων / Καὶ σωμάτων τεύξεως ἄν γ' εὐρωστίαν»⁵³ και «Πρέσβυς εἶπε· Τοῦ φθαρέντος θηρίου / τὸ πτώμα δείξον, / ὡς ἔχει, κάμοί, τέκνον. / Ἄμφω δ' ἔβαινον ἔνθα που τὸ θηρίον»⁵⁴. Δυστυχῶς το Εγκώμο αυτό δεν έχει διασωθεῖ ολόκληρο, αλλά μέχρι του σημείου που ο άγιος κατηχεί τον πατέρα του. Ασαφής αναφορά στο τρίτο θέμα, την κατάρριψη δηλαδή των ειδώλων, γίνεται μόνο στο δεύτερο τροπάριο του Θεοφάνους Γραπτού (9ος αι.), όπως έχει ήδη αναφερθεί. Δεν αποκλείεται ο αγιογράφος να ήθελε να συγκεράσει σε μία σκηνή τόσο την πράξη του πατέρα όσο και τη βούληση του γιου⁵⁵.

⁴⁸ Tomeković, ό.π. (υποσημ. 3), 30-31.

⁴⁹ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

⁵⁰ Delaporte - Houvet, Chartres, 331.

⁵¹ R. Janin, *Les églises et monastères des grandes centres byzantins*, Παρίσι 1975, 99.

⁵² Bardževa-Trajkovska, ό.π. (υποσημ. 34), 45, εικ. 13.

⁵³ PG 106, 893.

⁵⁴ PG 106, 897.

⁵⁵ Μ. Σωτηρίου, «Βιβλιοκρισία», *ΕΕΒΣ* 14 (1938), 553-554. Πρβλ. Αγγελική Κατωάτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, 132.

Πα τα λοιπά θέματα γίνεται λόγος σε όλους τους Λόγους, τα Εγκώμια⁵⁶ και τα Συναξάρια⁵⁷ που αναφέρονται στον άγιο. Στο σωζόμενο ωστόσο Εγκώμιο του Ιωάννη Γεωμέτρη αναφέρονται πολλές λεπτομέρειες του βίου του, όπως η χειραψία που αντήλλαξε ο άγιος με τον Ερμόλαο. Η απεικόνιση επίσης της προσευχής του αγίου για την ανάσταση του παιδιού αντιστοιχεί πλήρως στην αναφορά του ίδιου κειμένου «Και χείρας εις ἔπαρσιν ὑψώσας ἄνω», ενώ στην τέταρτη σκηνή το παιδί εικονίζεται «στάς ἐπ' ἄκρου πώματος τοῦ θηρίου». Ο εντοπισμός των θεμάτων της δεύτερης και της πέμπτης σκηνής μόνο στο Εγκώμιο του Γεωμέτρη και τριών ακόμη λεπτομερειών, που επίσης αναφέρονται στο ίδιο κείμενο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο αιογράφος της εικόνας είχε υπόψη του έναν εκτεταμένο Βίο του αγίου, αν όχι το πλήρες κείμενο του Ιωάννη Γεωμέτρη.

Η μικρογραφία του 11ου αιώνα στο Μηνολόγιο του Συμεών του Μεταφραστή (Μόσχα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, κώδ. 9/382, φ. 101)⁵⁸ καταδεικνύει ότι από την εποχή αυτή σώζεται ένας μικρός κύκλος του αγίου με δύο σκηνές: επάνω εικονίζεται η ανάσταση του παιδιού και κάτω ο αποκεφαλισμός του αγίου.

Τρία επεισόδια από το μαρτύριο του τροχού⁵⁹ υπάρχουν στο βόρειο κλίτος της τρίκλιτης βασιλικής του Sant' Angelo in Formis κοντά στη Νεάπολη της Ιταλίας⁶⁰ (Εικ. 6). Ένας δεύτερος εκτεταμένος κύκλος από τον βίο του αγίου με δέκα σκηνές⁶¹ συναντάται στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Παντελεήμονος στο Nerezi (Εικ. 5). Χαρακτηριστικό του κύκλου αυτού είναι ότι περιλαμβάνει τρεις σκηνές⁶² από το μαρτύριο των αγίων Ερμολέου, Ερμίππου και Ερμοκράτους, οι οποίοι συνετέλεσαν στο να γίνει χριστιανός ο άγιος και μαρτύρησαν λίγο πριν από αυτόν.

Ένας σύγχρονος με την εικόνα της μονής Σινά κύκλος συναντάται στα δυτικής τέχνης υαλογραφήματα του παρεκκλησίου των Μαρτύρων στον καθεδρικό ναό της Chartres⁶³. Ο κύκλος περιλαμβάνει τριάντα πέντε παραστάσεις και είναι ο εκτενέστερος από τους σωζόμενους. Η εικόνα της μονής Σινά και τα υαλογραφήματα της Chartres έχουν ένδεκα⁶⁴ παραστάσεις κοινές, από τις οποίες οι πέντε παρουσιάζουν σημαντικές εικονογραφικές ομοιότητες⁶⁵. Επιπλέον, στη Chartres εικονίζονται είκοσι τέσσερις παραστάσεις που απουσιάζουν από την εικόνα της μονής Σινά, ενώ αντίθετα στην εικόνα υπάρχουν πέντε σκηνές που δεν περιλαμβάνονται στα υαλογραφήματα⁶⁶. Οι διαφορετικές παραστάσεις των δύο κύκλων καταδεικνύουν ότι, μολονότι βασίζονται και οι δύο στον βίο του αγίου, δεν ακολουθούν κοινά εικονογραφικά πρότυπα. Το Λεξιονάριο του 12ου αιώνα και τα λοιπά λατινικά κείμενα που αναφέρονται στον βίο του αγίου και βρίσκονται στην Chartres, καθώς και το κείμενο στην κοντινή μονή Saint-Jean-en Vallée (όπου μάλιστα φυλασσόταν λείψανο του αγίου Ερμολέου)⁶⁷ είναι μεταφράσεις των ελληνικών Βίων του και ιδιαίτερα του «Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος» που περιέχεται στο αυτοκρατορικό Μηνολόγιο του 11ου αιώνα⁶⁸.

Την υστεροβυζαντινή εποχή κύκλοι από τον βίο του αγίου Παντελεήμονος έχουν εντοπιστεί σε τέσσερις ναούς στην Κρήτη:

Στον ναό της Αγίας Παρασκευής στη Γαλύφα Πεδιάδος Ηρακλείου (14ος αι.), στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, κάτω από τις παραστάσεις του κύκλου της αγίας Παρασκευής, εικονίζονται οι ακόλουθες σκηνές⁶⁹: η ανάκριση του αγίου από τον Μαξιμιανό, ο άγιος στη φυλακή και ο άγιος να δέρνεται. Οι εν λόγω σκηνές ει-

⁵⁶ BHG, τ. 2, 166-169. Οι κώδικες 516 και 517 (11ος αι.) της μονής Σινά περιέχουν Λόγο του Συμεών του Μεταφραστή στον άγιο Παντελεήμονα.

⁵⁷ *Synaxarium EC*, 847. Βλ. επίσης το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', *PG* 115, 561.

⁵⁸ Δεληγιάννη-Δωρή, ό.π. (υποσημ. 23), 283.

⁵⁹ Αριστερά κάθεται ο Μαξιμιανός και δείχνει σε δύο αξιωματούχους τον άγιο που απεικονίζεται δεμένος σε τροχό στο κέντρο της σύνθεσης. Δεξιά ο άγιος στέκεται σώος από τον τροχό, αφού έχει φονεύσει αρκετούς ειδωλολάτρες, ενώ πλήθος ανθρώπων παρακολουθεί τα τεκταινόμενα.

⁶⁰ Βλ. υποσημ. 42.

⁶¹ Bardžieva-Trajkowska, ό.π. (υποσημ. 34), 41-46, εικ. 6-13.

⁶² Στο ίδιο, εικ. 9-10.

⁶³ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 326-327.

⁶⁴ Στο ίδιο, 328-331, πίν. CXV-CXVIII, εικ. 36.

⁶⁵ Η συνάντηση του αγίου με τον Ερμόλαο, το βάπτισμα του αγίου, η θεραπεία του τυφλού και του παραλύτου, καθώς και η καύση του Παντελεήμονος με λαμπάδες.

⁶⁶ Η διδαχή της ιατρικής από τον άγιο Ερμόλαο, η προσευχή για την ανάσταση του παιδιού, η επίδειξη του φιδιού στον Ερμόλαο, η κατάρριψη των ειδώλων και ο ενταφιασμός του αγίου.

⁶⁷ Delaporte - Houvet, *Chartres*, 327, σημ. 7. Βλ. επίσης *BHL*, τ. 26, 929-932, αριθ. 6429-6442.

⁶⁸ V. Latyšev, *Menologi Anonymi Byzantini*, Λειψία 1970, τ. II, 216-222.

⁶⁹ Αδημοσίευτες τοιχογραφίες. Για τον ναό βλ. G. Gerola - K. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961, αριθ. 505.

Εικ. 8. Κρήτη, Βουτάς Κισάμου, ναός Αγίου Παντελεήμονος. Σκηνές από τον βίο του αγίου.

κονίζονται σε πολύ μικρότερη κλίμακα σε σχέση με αυτές από τον κύκλο της αγίας Παρασκευής. Φαίνεται ότι ο ζωγράφος αυτοσχεδιάζει και εξοικονομεί χώρο, για να εκπληρώσει την επιθυμία του παραγγελιοδότη.

Στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στον Βουτά Κισάμου εικονίζονται έξι σκηνές από τον κύκλο του αγίου⁷⁰: στο νότιο σκέλος της καμάρας η ανάκρισή του από τον Μαξιμιανό, ο άγιος στη φυλακή και ο άγιος στον τροχό (Εικ. 7 και 8)· στο βόρειο σκέλος της καμάρας εικονίστηκε ο άγιος να καίγεται με λαμπάδες, ο άγιος στον λέβητα και ο άγιος στον ασβέστη (Εικ. 4). Ο αγιογράφος φαίνεται ότι μιμείται τον κύκλο του αγίου Γεωργίου, αφού απεικονίζει τον Παντελεήμονα μέσα στον ασβέστη, μαρτύριο που ο άγιος δεν υέστη.

Στον ναό των Αγίων Παντελεήμονος και Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων (15ος αι.) σώζονται πέντε παραστάσεις⁷¹: στον νότιο τοίχο εικονίζεται η ανάκριση από τον Μαξιμιανό, το μαρτύριο στον τροχό και η σωτηρία του αγίου από τον άγγελο, ενώ στον βόρειο υπάρχουν δύο ακόμη αταύτιστες παραστάσεις.

Στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στο Προδρόμι Σελίνου (15ος αι.·) σώζονται τρεις παραστάσεις⁷²: στο βόρειο σκέλος της καμάρας η ανάκριση του αγίου από τον

Μαξιμιανό, η συνάντηση του Παντελεήμονος με τον Ερμόλαο και η σωτηρία του παιδιού από το φίδι (Εικ. 2)· στο νότιο σκέλος της καμάρας υπάρχουν δύο ή τρεις αδιάγνωστες παραστάσεις.

Οι προαναφερθείσες μνημειακές παραστάσεις, με εξαίρεση τη σκηνή της ανάκρισης του αγίου από τον Μαξιμιανό και τη σκηνή με το μαρτύριο στον ασβέστη, η οποία είναι εμπνευσμένη από τον κύκλο του αγίου Γεωργίου, είναι κοινές με εκείνες της εικόνας του Σινά.

Οι σκηνές στην εικόνα της μονής Σινά, αλλά και όσες απαντούν σε άλλους εικονογραφικούς κύκλους, μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται οι τρεις ή τέσσερις, που είναι χαρακτηριστικές του κύκλου του και ταυτίζονται αμέσως⁷³. Στη δεύτερη ανήκουν οι υπόλοιπες, τα θέματα των οποίων συναντώνται και σε κύκλους άλλων αγίων. Εικονογραφικά παράλληλα δύο σκηνών στην εικόνα του Σινά, της θεραπείας δηλαδή του τυφλού και του παραλύτου, απαντούν τόσο στον χριστολογικό όσο και σε κύκλους βίων άλλων αγίων, όπως του Νικολάου και του Γεωργίου⁷⁴. Ο τρόπος, τέλος, απόδοσης του μαρτυρίου του αγίου είναι σχεδόν στερεότυπος⁷⁵ ενώ το θέμα απαντά σε πολλούς κύκλους μαρτύρων. Επιπλέον, αξίζει να ση-

⁷⁰ Δημοσίευτες τοιχογραφίες. Για το ναό βλ. Gerola - Λασιθιωτάκης, ό.π., αριθ. 100.

⁷¹ Δημοσίευτες τοιχογραφίες. Για το ναό βλ. Gerola - Λασιθιωτάκης, ό.π., αριθ. 55.

⁷² Δημοσίευτες τοιχογραφίες. Για το ναό βλ. Gerola - Λασιθιωτάκης, ό.π., αριθ. 127.

⁷³ Η προσευχή του αγίου για την ανάσταση του παιδιού, η ανάσταση του παιδιού, η επίδειξη του φιδιού στον Ερμόλαο και ίσως η ρίψη του αγίου στη θάλασσα.

⁷⁴ T. Mark-Weiner, *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, Νέα Υόρκη 1977, 304-305.

⁷⁵ Στο ίδιο, 302, 304.

μειωθεί ότι, σε αντίθεση με το Nerezi και τη Chartres, στην εικόνα του Σινά δεν υπάρχουν σκηνές από τον βίο και το μαρτύριο των αγίων Ερμολάου, Ερμίππου και Ερμοκράτους.

Οι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με εικονογραφικούς κύκλους αγίων έχουν καθορίσει το πλαίσιο και τον αρχικό τόπο δημιουργίας των πρώιμων εικονογραφικών κύκλων τους⁷⁶. Όλοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι πρώιμοι κύκλοι από τον βίο κάθε αγίου, και ιδιαίτερα των μαρτύρων, σχετίζονται με τα κύρια σημεία της ζωής του, τα οποία απεικονίζονταν στο μαρτύριο που είχε ανεγερθεί στον τόπο που ο άγιος θαυματούργησε και μαρτύρησε⁷⁷. Αργότερα, στους ναούς στους οποίους μεταφέρθηκαν και φυλάσσονταν τα λείψανά τους, δημιουργήθηκε ένας νέος τόπος λατρείας⁷⁸. Έτσι, ως τόπος δημιουργίας του πρώιμου κύκλου του Προδρόμου

προτείνεται η Παλαιστίνη και αργότερα η Κωνσταντινούπολη⁷⁹, για τον άγιο Γεώργιο το μαρτύριό του στην Παλαιστίνη⁸⁰, για τον άγιο Δημήτριο ο ναός του στη Θεσσαλονίκη⁸¹ και για τον άγιο Νικόλαο τα Μύρα της Λυκίας⁸².

Ο πρώτος εικονογραφικός κύκλος του βίου του αγίου Παντελεήμονος –ή έστω μεμονωμένες σκηνές της ζωής, του μαρτυρίου και των θαυμάτων του– ασφαλώς θα υπήρχε στον ναό του αγίου στη Νικομήδεια, στο προάστιο του Αδαμαντίου του Σχολαστικού, το οποίο βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της πόλεως κοντά στην παραλία⁸³, όπου ο μάρτυρας είχε ενταφιασθεί. Από τη Νικομήδεια η λατρεία του αγίου επεκτάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπήρχαν επτά ή οκτώ μικροί ναοί και μονύδρια αφιερωμένα σε αυτόν⁸⁴.

⁷⁶ Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 55), 183-189 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

⁷⁷ Στο ίδιο, 183.

⁷⁸ Στο ίδιο, 183-184.

⁷⁹ Στο ίδιο, 186.

⁸⁰ Mark-Weiner, ό.π., 303.

⁸¹ Α. Ευγγόπουλος, *Ο εικονογραφικός κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ ἀγίου*

Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, 12-13, 55-56.

⁸² N. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, 18-24.

⁸³ Janin, ό.π. (υποσημ. 51), 99.

⁸⁴ R. Janin, *La géographie de Constantinople et la Patriarcat Œcuménique. III: Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969, 400-403.

Archimandrite Silas Koukiaris

THE *VITA* ICON OF ST PANTELEEMON IN THE SINAI MONASTERY

The article discusses the thirteenth-century icon of St Panteleemon, which is kept in the Sinai monastery (Fig. 1) and is decorated on the frame with 16 scenes from the saint's life. These representations are correlated with the Orations, Encomia and Synaxaria referring to the saint, and are concurrently paralleled with those depicting the same subjects in other Byzantine monuments, such as the codex MS 9/382 in the National Historical Museum, Moscow (Fig. 3), and the wall-paintings in the church of St Panteleemon at Nerezi, Skopje (Fig. 5). Presented too are *vita* cycles of the saint which are encountered in the wall-paintings of four unpublished churches in Crete, specifically St Panteleemon and St Demetrios at Perivolia, Chania, St Panteleemon at Voutas,

Kissamos (Figs 4, 7 and 8) and the homonymous church at Prodromi, Selinos (Fig. 2). Last, there is brief mention of representations in Western art, in the stained-glass windows of Chartres cathedral.

The study concludes with the view that possibly the first iconographic cycle of St Panteleemon – or perhaps single scenes from his life, miracles and martyrdom – was depicted in the church that houses his tomb, in Nikomedeia, in the suburb of Adamantius Scholasticus, to the west of the city, close to the shore. The cult of the saint spread from Nikomedeia also to Constantinople, where there were seven or eight small churches and chapels dedicated to him.